

**ISU PERTINDIHAN WILAYAH DAN HUBUNGAN INDONESIA-MALAYSIA PADA
ERA PENTADBIRAN SUSILO BAMBANG YUDHOYONO**

***THE BOUNDARY OVERLAP ISSUES AND INDONESIA-MALAYSIA RELATIONS
DURING THE SUSILO BAMBANG YUDHOYONO ADMINISTRATION***

Ali Maksum

**Jabatan Pengajian Antarabangsa,
Universitas Muhammadiyah Yogyakarta, Indonesia**

Abstrak

Dengan menggunakan pendekatan sejarah dan hubungan antarabangsa, kertas ini mengkaji isu pertindihan sempadan dan hubungan Indonesia-Malaysia semasa pentadbiran Susilo Bambang Yudhoyono. Persoalan utama dalam kertas kerja ini ialah "bagaimanakah isu pertindihan wilayah dan hubungan Indonesia-Malaysia semasa pentadbiran Susilo Bambang Yudhoyono?". Terdapat isu pertindihan sempadan yang berlaku dalam tempoh ini yang menjejaskan hubungan dua hala Indonesia-Malaysia. Misalnya, Sipadan-Ligitan, Ambalat, dan lain-lain. Namun, dalam kajian ini fokus terhadap dua isu penting yang akan diketengahkan penulis iaitu kes Ambalat dan isu dan ketegangan di wilayah sempadan. Dalam kertas ini, penulis berhujah bahawa hubungan Indonesia-Malaysia pada era kepimpinan Susilo Bambang Yudhoyono tampak terganggu berikutan isu pertindihan wilayah. Tergugatnya hubungan dua hala lebih disebabkan perubahan politik dalaman Indonesia yang semakin terbuka selepas Orde Baru dan reformasi 1998.

Keywords: Indonesia, Malaysia, Suharto, Bipolar, Antarabangsa.

Abstract

Using a historical approach and international relations, This paper examines the boundary overlap issues and Indonesia-Malaysia relations during the Susilo Bambang Yudhoyono administration. The main question in this paper is "how is the boundary overlap issues and Indonesia-Malaysia relations during the Susilo Bambang Yudhoyono administration?". There were boundary overlap issues that occurred during this period that greatly affected Indonesia-Malaysia bilateral relations. For example, Sipadan-Ligitan, Ambalat, and others. However, the focus of this study is on two major issues that the author will address, namely the case of Ambalat and issues and tensions in the border region. In this paper, the author argues that Indonesia-Malaysia relations in the era of Susilo Bambang Yudhoyono's leadership appear to be compromised due to the issue of territorial overlap. The strain on bilateral relations is more due to Indonesia's increasingly open internal political changes after the New Order and the 1998 reforms.

Keywords: *Indonesia, Malaysia, Suharto, Bipolar, International.*

Pengenalan

Struktur bipolar yang berubah dan cenderung unipolar selepas tamatnya Perang Dingin dan runtuhnya Soviet Union, memberikan kesan signifikan terhadap percaturan politik antarabangsa. Ianya juga secara langsung berimpak terhadap hubungan dua hala banyak negara termasuk Indonesia dan Malaysia. Pada era Perang Dingin, kedua-dua negara lebih mudah untuk menentukan arah dasar luar disebabkan struktur antarabangsa bersifat bipolar. Kedua-dua buah negara hanya mempunyai dua pilihan sama ada bergabung dengan Amerika Syarikat yang kapitalis atau Soviet Union yang komunis. Era bipolar pula memudahkan banyak negara untuk mengenal pasti, sama ada musuh atau kawan.¹ Namun, apabila struktur bipolar berubah menjadi unipolar, politik antarabangsa menjadi lebih rumit dan tidak menentu sifatnya. Salah satu faktor penting ialah ketidakpastian dan campur tangan kuasa besar dalam setiap hal ehwal antarabangsa. Walaupun struktur antarabangsa berubah, diikuti oleh isu-isu baru seperti demokrasi, namun situasi politik antarabangsa tetap bersifat *anarchy*. Munculnya demokrasi sebagai salah satu agenda popular pasca Perang Dingin, tidak mengubah prinsip utama sesebuah negara iaitu mengawal kepentingan nasional dan keselamatan dalaman.² Oleh itu, apabila era bipolar tamat, dan memasuki era unipolar muncul masalah-masalah yang menggugat hubungan bilateral. Misalnya, masalah sempadan, kepimpinan, politik dalaman dan sebagainya tidak lepas daripada sikap negara-negara yang dipengaruhi oleh politik antarabangsa semasa.

Globalisasi, demokrasi dan pasaran bebas, dikatakan sebagai agenda dan isu penting selepas berakhirnya era bipolar juga memberi kesan kepada munculnya pelbagai masalah terutamanya di negara sedang membangun (*developing countries*) termasuk Indonesia dan Malaysia. Masalah-masalah seperti konflik politik dalaman, kepimpinan, ekonomi dan sebagainya tidak terlepas daripada pengaruh situasi politik antarabangsa. Negara-negara yang menyesuaikan diri dengan situasi ini akan mengalami pelbagai gejolak sama ada bidang politik mahupun hubungan dua hala dengan negara lain. Kesan struktur antarabangsa dalam konteks hubungan Indonesia-Malaysia jelas tampak dalam pelbagai dinamika politik di antara kedua-dua buah negara sama ada era Orde Lama, Orde Baru sehingga era Susilo Bambang Yudhoyono.

Dengan menggunakan pendekatan sejarah dan hubungan antarabangsa, soalan utama yang diajukan dalam tulisan ini ialah "bagaimanakah isu pertindihan wilayah dan hubungan Indonesia-Malaysia semasa pemerintahan Susilo Bambang Yudhoyono?". Antara kes pertindihan wilayah yang bangkit misalnya Sipadan-Ligitan, Ambalat, dan lain-lain. Berlakunya pelbagai kes pertindihan wilayah tersebut cukup mempengaruhi hubungan dua hala Indonesia-Malaysia. Dalam kertas ini, penulis berhujah bahawa hubungan Indonesia-Malaysia pada era kepimpinan Susilo Bambang Yudhoyono tampak tergugat berikutan isu pertindihan wilayah. Tergugatnya hubungan dua hala lebih disebabkan politik dalaman Indonesia yang semakin terbuka selepas Orde Baru dan reformasi 1998. Situasi politik terbuka menyebabkan pihak media dan ahli politik memainkan peranan amat penting dalam melakukan propaganda suatu isu politik termasuk isu persempadanan. Implikasinya, wacana politik menjadi suatu yang biasa di kalangan orang awam di Indonesia dan bahkan cenderung bebas dan tidak terkawal. Oleh kerana itu, pada bahagian berikut akan dibincangkan latar belakang isu pertindihan wilayah antara Indonesia dan Malaysia diikuti dengan perbincangan isu-isu pertindihan wilayah selama era kepimpinan Susilo Bambang Yudhoyono.

Latar Belakang Isu Pertindihan Wilayah Indonesia dan Malaysia

Sebagai dua buah negara yang baru merdeka dari penjajah sama ada Indonesia mahupun Malaysia, sama-sama berdepan dengan isu pertindihan wilayah. Garis sempadan di kedua-dua negara amat dipengaruhi oleh polisi penjajah dalam menguruskan persempadanan. Garis sempadan Indonesia tidak lain adalah wilayah bekas jajahan Belanda dan pada masa yang sama wilayah Malaysia merupakan jajahan Inggeris. Oleh itu, wajar apabila isu pertindihan wilayah terus menjadi masalah antara kedua-dua negara seurus selepas mendapat kemerdekaan daripada penjajah masing-masing. Walaupun berdepan dengan cabaran tersebut, kedua-dua negara serumpun berjaya menyelesaikan permasalahan sempadan menerusi perundingan termasuk *Continental Shelf Boundaries (CBS)* pada 27 Oktober 1969. Namun, penerbitan Peta Baru oleh kerajaan Malaysia pada tahun 1980 dilihat menjadi pemangkin kepada isu-isu pertindihan wilayah antara kedua-dua negara pada tempoh masa berikutnya.³

Pasca penerbitan Peta Baru 1980, kedua-dua negara berupaya untuk membangunkan satu kesepakatan yang boleh diterima oleh kedua belah pihak. Isu hak Pulau Sipadan dan Pulau Ligitan adalah antara isu yang sering ditimbulkan oleh kedua-dua negara. Misalnya Indonesia dan Malaysia saling mendakwa bahawa pasukan keselamatan telah menceroboh di wilayah kedua-dua negara. Berikutan pelbagai isu dakwaan pencerobohan wilayah, kedua-dua negara sepakat untuk menyelesaikan perkara secara damai. Maka selepas dua tahun pasca penerbitan Peta Baru tepatnya tahun 1982, kedua-dua kerajaan menubuhkan satu jawatankuasa khas bagi membahas isu pertindihan wilayah iaitu *General Border Committee (GBC)*. Tiga tahun kemudian kedua-dua negara melakukan perundingan di Pulau Natuna pada September 1985 bagi meneruskan perbincangan berkaitan isu pertindihan wilayah. Delegasi Indonesia diwakili oleh Jeneral Benny Murdani dan pihak kerajaan Malaysia dipimpin oleh Perdana Menteri Mahathir Mohamad.⁴

Pada tahun 1991 berikutan berakhirnya Perang Dingin, kerajaan Indonesia mendakwa kerajaan Malaysia telah membina pusat peranginan di Pulau Sipadan dan Pulau Ligitan walaupun status kedua-dua pulau adalah *status quo*. Masih pada tahun yang sama kerajaan Indonesia mendakwa nelayan Malaysia yang menggunakan Kapal MV Pulau Banggi menceroboh wilayah Indonesia. Sebagai tindakan keselamatan, pasukan maritim Indonesia menangkap kapal dan tiga belas anak kapal tersebut. Sebaliknya, kerajaan Malaysia juga mendakwa pasukan keselamatan Indonesia menceroboh wilayah Malaysia di kawasan Pulau Sipadan dan Pulau Ligitan. Berikutan siri ketegangan tersebut kedua-dua kerajaan saling menghantar delegasi untuk melakukan perundingan. Sekurang-kurangnya tiga kali siri perundingan berjaya dilaksanakan oleh kedua-dua negara bagi menyelesaikan masalah pertindihan wilayah misalnya tahun 1992, 1993, dan 1994. Hasilnya, kedua-dua pihak bersetuju untuk menubuhkan jawatankuasa khas yang baru menggantikan *General Border Committee (GBC)* iaitu *Joint Working Group (JWG)*. Kemuncaknya adalah pada tahun 1996 ketika Presiden Suharto pada akhirnya bersetuju untuk membawa kes Sipadan-Ligitan ke Mahkamah Keadilan Antarabangsa (ICJ) di Belanda. Kedua-dua negara pula bersepakat akan menerima apa jua keputusan ICJ dalam satu perjanjian (*compromis*) di Kuala Lumpur pada 31 Mei 1997.

Apa yang menarik dalam isu pertindihan wilayah ini adalah bahawa ia merupakan kesan daripada polisi penjahan sama ada Belanda mahupun Inggeris. Selain itu, keputusan kedua-dua negara pada periode pasca konfrontasi (1963-1963) untuk “menggantung” semua perkara berkaitan tumpang tindih persempadanan dilihat menjadi faktor penting “rumitnya” isu pertindihan wilayah. Ini dilakukan sebagai upaya untuk menjaga kestabilan serantau pasca konfrontasi Indonesia-Malaysia. Hal ini amat penting bagi memberi tumpuan memulihkan keselamatan dalaman dan serantau terutama dalam menghadapi ancaman komunisme di Indochina.⁵ Ini bermakna bahawa faktor luaran amat berpengaruh dalam hubungan Indonesia-Malaysia terutama dalam isu pertindihan wilayah. Oleh itu, pada bahagian seterusnya akan dibincangkan beberapa isu pertindihan wilayah antara Indonesia dan Malaysia khususnya pada era kepimpinan Presiden Susilo Bambang Yudhoyono.

Isu Pertindihan Wilayah Indonesia-Malaysia

Pada bahagian ini penulis akan membincangkan dua isu utama berkaitan isu pertindihan wilayah antara Indonesia dan Malaysia khususnya pada era Presiden Susilo Bambang Yudhoyono. Kedua-dua isu tersebut ialah isu Ambalat dan ketegangan di wilayah sempadan.

Isu Ambalat

Kes Ambalat antara isu pertindihan wilayah paling penting dalam sejarah hubungan Indonesia-Malaysia. Hal ini kerana kes Ambalat telah meningkatkan ketegangan hubungan kedua-dua buah negara dan bahkan menggugat keselamatan serantau.⁶ Rakyat Indonesia tampaknya cukup menyesal dengan “kekalahan” Indonesia dalam perundingan Pulau Sipadan dan Pulau Ligitan yang pada 17 Disember 2002, Mahkamah Keadilan Antarabangsa, memutuskan Sipadan-Ligitan menjadi hak Malaysia.⁷ Bagi pihak Indonesia, proses perundingan yang menelan kos sehingga Rp 16 bilion (USD 1.1 juta atau RM 4.6 juta) merupakan merupakan satu kerugian yang amat besar meskipun di peringkat kerajaan telah menerima keputusan tersebut.⁸ Hal ini sebagaimana disampaikan oleh Presiden Megawati yang membenarkan bahawa pada asasnya ia bukan satu kesilapan pemerintahannya. Sebaliknya beliau berhujah bahawa ia suatu perkara yang wajar memandangkan keputusan ICJ adalah bersandarkan bukti sejarah aktiviti penjajah di wilayah berkenaan. Bekas Presiden Megawati menyatakan:

“Bukti sejarah yang diterima Mahkamah Internasional adalah dokumen dari pihak Malaysia membuktikan bahawa Inggeris negara yang menjajah Malaysia yang paling awal masuk Sipadan-Ligitan. Dengan bukti berupa (pembinaan) rumah api dan aktiviti pemuliharaan penyus”⁹

Ini bermakna bahawa kerajaan Indonesia akur dengan keputusan Mahkamah Antarabangsa (ICJ) meskipun di peringkat akar umbi menolak keputusan tersebut. Bagi pemerintah dan rakyat Indonesia ia satu amaran keras agar kejadian tersebut tidak berulang. Namun, yang berlaku sebaliknya, kes pertindihan wilayah muncul berikutan pelbagai kejadian di wilayah sempadan terutama antara pasukan keselamatan kedua-dua buah negara. Ketegangan berlaku pada tahun 2005 selepas dua Kapal Perang Indonesia dan Malaysia saling melakukan rondaan di Ambalat. Antara Kapal Diraja (KD) milik Malaysia yang terbabit dengan kes tersebut ialah KD Sri Johor, KD Buang, KD Kota Bharu berdepan dengan beberapa Kapal Perang milik

Indonesia seperti Kapal Republik Indonesia (KRI) K. S. Tubun, KRI Wiratno, KRI Tongkol, KRI Tedong Naga. Bagaimanapun kes tersebut menjejaskan politik dalam Indonesia apabila ramai pihak termasuk ahli parlimen, mahasiswa, hingga rakyat biasa melakukan bantahan terhadap dasar Malaysia di Ambalat. Sebahagian pihak melihat tindakan Malaysia “mencabar” kerajaan Indonesia selepas berjaya memperoleh hak ke atas Pulau Sipadan dan Pulau Ligitan. Oleh itu, bantahan rakyat Indonesia semakin meningkat disusuli pelbagai aksi propaganda dan provokasi serta kempen digagas oleh sebahagian pihak yang mempunyai kepentingan politik. Isu-isu sensitif menjadi tema kempen gerakan tersebut misalnya “Ganyang Malaysia” dan aksi membakar bendera Malaysia serta menubuhkan sukarelawan perang di pelbagai bandar-bandar utama di Indonesia.¹⁰

Menurut Menteri Luar Malaysia pada masa itu, Datuk Syed Hamid Albar, isu Ambalat timbul kerana kedua-dua buah negara mempunyai perbezaan pentafsiran berhubung sempadan ZEE (*Zone of Economy Exclusive*). Malaysia berhujah bahawa garis sempadan berdasar kepada pendekatan paparan benua, bukan peta 1979 sedangkan Indonesia pula tidak bersetuju.¹¹ Indonesia yang merujuk pada fasal 74 dan 83 *UNCLOS (United Nations Convention of Law of the Sea)* 1982, memberi hujah bahawa batas akhir ZEE dan paparan benua perlu ditetapkan dengan perjanjian dan berdasar pada undang-undang antarabangsa. Hal ini berdasarkan kepada hujah bahawa Indonesia ialah negara kepulauan, sedang Malaysia ialah negara pantai, sebagaimana diatur dalam *UNCLOS*. Menurut *UNCLOS* negara kepulauan berhak menarik garis sempadan dari kedudukan pulau terluar, sedang Malaysia menarik garis dari pantainya, bukan pulau terluar.¹² Hal ini bagaimanapun dilakukan kerajaan Malaysia selepas mempunyai hak ke atas Pulau Sipadan dan Pulau Ligitan.

Isu ini timbul selepas kekecewaan Shell, syarikat asal Belanda yang tidak mendapatkan sebarang hasil daripada kerja-kerja carigali di kawasan tersebut. Shell pada mulanya mendapat kebenaran dari kerajaan Indonesia untuk menggali blok minyak di Ambalat seluas 1,900 Km² pada tahun 1999. Disebabkan Shell kecewa selepas dua tahun tanpa sebarang hasil, akhirnya menjual hak carigali kepada ENI, syarikat asal Itali dan Shell secara rasmi pindah dari Ambalat pada 4 Oktober 2001. Kerja keras ENI berbuah hasil apabila pada bulan Julai 2004, ENI menemukan tanda-tanda adanya cadangan minyak. Namun, masalah timbul apabila Shell yang berhasrat kembali lagi ke Ambalat bekerjasama dengan Petronas Carigali, syarikat milik Malaysia. Ini dilakukan syarikat Shell selepas mendapat kebenaran dari kerajaan Malaysia pada 16 Februari 2004 yang membawa kepada isu keselamatan berikutan penglibatan armada kapal perang oleh kedua-dua negara.¹³

Bagaimanapun, pelbagai protes dan tunjuk perasaan merebak dan menuntut kerajaan Indonesia bertindak tegas kepada sikap Malaysia. Malah, di pelbagai media, muncul provokasi dan propaganda terutamanya oleh ahli politik agar kerajaan Indonesia bersikap tegas terhadap Malaysia. Kelompok tersebut menggesa kerajaan Indonesia untuk tidak segan mengambil dasar konfrontasi sebagaimana yang dilakukan Presiden Sukarno ketika dahulu termasuk meningkatkan kemampuan ketenteraan.¹⁴ Aksi tunjuk perasaan mula menurun di Indonesia selepas elit kedua-dua belah pihak bertemu bagi membincangkan isu berkenaan secara diplomatik dengan penuh rasa persahabatan. Oleh itu, menurut beberapa pakar kedua-dua negara perlu berterusan melakukan rundingan bagi menyelesaikan isu Ambalat. Ia tidak akan selesai

apabila rundingan hanya dilakukan satu dua kali saja kerana kes serupa boleh berlaku pada setiap masa dan boleh menggugat hubungan dua hala.¹⁵

Kes Ambalat tidak menjejaskan hubungan baik Indonesia-Malaysia, walaupun tunjuk perasaan dan provokasi media massa dilihat berlebihan. Sikap bijak daripada kedua-dua negara serumpun sangat dihargai apabila Indonesia-Malaysia berhasrat kuat untuk menyelesaikan masalah tersebut dengan jalan diplomasi dan bukan melalui peperang. Akhirnya, Indonesia-Malaysia berjaya melakukan perundingan dan bersetuju untuk tidak membawa isu Ambalat ke Mahkamah Keadilan Antarabangsa. Kedua-dua negara bersepakat untuk menubuhkan suruhanjaya khas yang terdiri daripada pakar di kedua-dua negara untuk mengkaji dan menyelesaikan isu Ambalat akan menerima apa jua keputusan yang akan dibuat oleh suruhanjaya itu¹⁶.

Bagaimanapun, perubahan politik dalaman Indonesia sangat mempengaruhi kemelut kes Ambalat. Pemberitaan media Indonesia yang cenderung provokatif dan berlebihan membangkitkan kemarahan rakyat sehingga muncul isu “Ganyang Malaysia”. Berbanding di Malaysia, pemberitaan tentang kes Ambalat dilihat kurang sehingga yang timbul pada asasnya menurut Syed Hamid Albar adalah “masalah teknikal.”¹⁷ Namun, wujud sebahagian pihak terutama di Indonesia yang ingin memanfaatkan isu berkenaan bagi kepentingan politik sesaat.

Sebab yang lain iaitu, kes Ambalat sengaja digunakan oleh pihak-pihak tertentu di Indonesia bagi mengalihkan perhatian masyarakat terhadap dasar kerajaan pada masa itu yang menaikkan harga minyak.¹⁸ Pada masa sama, kadar beli dan kemiskinan di Indonesia semakin meningkat. Oleh itu, kerajaan Indonesia seolah ingin selamat dari kritik yang boleh menjejaskan kedudukan kerajaan. Apatah lagi, dasar-dasar kerajaan mendapat banyak bantahan daripada pelbagai pihak termasuk kelompok pembangkang yang menginginkan Presiden Yudhoyono meletakkan. Desakan terhadap Presiden Yudhoyono tersebut wajar disebabkan dasar menaikkan harga minyak dilihat sebagai tindakan ‘ingkar janji’ beliau semasa kempen pilihan raya.

Di peringkat akar umbi, banyak pihak memberikan amaran agar kes serupa berulang sebagaimana kes pemilikan Pulau Sipadan dan Pulau Ligitan. Situasi ini tampaknya dimanfaatkan oleh pentadbiran Presiden Yudhoyono untuk menutupi isu kenaikan harga minyak. Begitu pula parti-parti komponen kerajaan seperti Golkar, Parti Keadilan Sejahtera (PKS), Parti Persatuan Pembangunan (PPP), Parti Amanat Nasional (PAN) berterusan melakukan bantahan terhadap Malaysia dan menggesa kerajaan mengambil tindakan ketenteraan. Hampir setiap hari, akhbar-akhbar nasional berterusan melakukan tindakan provokasi berkaitan kes Ambalat dari masa ke semasa, sehingga perhatian rakyat hanya fokus kepada isu Ambalat. Sehingga tampak jelas bahawa kes Ambalat mempunyai kepentingan strategik terutamanya bagi kedudukan politik Presiden Yudhoyono yang ingin menjaga imej politik di hadapan rakyat dan penyokong setia. Selain Presiden Yudhoyono, pihak angkatan tentera Indonesia tampaknya juga memperoleh manfaat daripada bangkitnya isu keselamatan berkaitan Ambalat. Di tengah kes Ambalat, Kementerian Pertahanan membangkitkan isu belanjawan pertahanan Indonesia yang amat sedikit. Menurut Kementerian Pertahanan dengan askar seramai 350,000 orang, hanya memperoleh peruntukan sejumlah Rp 23.34 trilion atau 1.07% daripada belanjawan negara. Peruntukan ini amat sedikit berbanding dengan belanjawan kerajaan Malaysia bidang pertahanan yang mencecah 4% daripada belanjawan negara hanya untuk mendanai seramai 196,042 askar.¹⁹

Daripada perbincangan di atas menunjukkan bahawa kes Ambalat menjadi isu penting yang kembali menggugat isu kedaulatan kedua-dua negara. Isu ini menjadi penting disebabkan membabitkan pasukan pengawal sempadan kedua-dua negara dan bangkitnya isu “ganyang Malaysia” di Indonesia. Hal inilah yang membezakan dengan kes Pulau Sipadan dan Pulau Ligitan, di mana ia tidak membabitkan isu pasukan pengawal di sempadan kedua-dua negara. Secara bersamaan juga, isu Ambalat dimanfaatkan oleh ahli-ahli politik bagi mengalihkan perhatian rakyat Indonesia selepas kerajaan menaikkan harga minyak yang berpengaruh terhadap naiknya harga barangan asas. Malaysia secara ekonomi juga berkepentingan terhadap Ambalat disebabkan adanya cadangan minyak serta untuk memperkukuh hubungan Petronas dengan syarikat-syarikat gergasi seperti Shell bagi meningkatkan pendapatan negara. Kebebasan media dilihat sebagai pemicu ketegangan hubungan dua hala disebabkan berita yang berlebihan berhubung blok Ambalat. Natijahnya, rakyat Indonesia marah dan tergugat kerana tidak rela kedaulatannya dirampas selepas kes Pulau Sipadan dan Pulau Ligitan. Situasi ini berkemungkinan akan berbeza jika Perang Dingin dan politik antarabangsa masih bersifat bipolar. Kedua-dua negara akan mengelak daripada sebarang isu yang boleh menjejaskan hubungan dua hala sebagaimana berlaku pada tempoh masa pasca konfrontasi sehingga era Suharto.

Isu dan Ketegangan di Wilayah Sempadan

Era keterbukaan politik dan teknologi maklumat pada era pasca Perang Dingin memberikan kesan hebat terhadap isu politik yang tidak terkawal. Implikasinya, keterlibatan orang awam dalam wacana politik meningkat berikutan peranan media yang semakin penting dan berpengaruh.²⁰ Pada masa yang sama, semangat patriotik di kalangan negara-negara juga meningkat berikutan meningkatnya konflik politik dalaman sebagaimana berlaku di Yugoslavia, Afrika, dan merata-rata tempat di dunia.²¹ Malah, semangat patriotik tersebut berpengaruh terhadap elemen populisme yang berkait rapat dengan senario dan kepentingan politik dalaman.²² Fenomena ini berlaku dalam kes ketegangan antara pasukan penjaga sempadan Indonesia dan Malaysia yang sentiasa timbul menjadi polemik politik dan perbincangan orang ramai. Natijahnya, isu pertindihan wilayah sentiasa menjadi perkara yang amat sensitif apabila timbul di tengah-tengah masyarakat kedua-dua negara. Berikut beberapa kes ketegangan di wilayah bertindih dan mencetuskan masalah dalam hubungan Indonesia-Malaysia selama era pentadbiran Presiden Susilo Bambang Yudhoyono.

Isu Tukar-Menukar Banduan

Isu tukar-menukar banduan berlaku pada Ogos 2010 ketika kedua-dua pasukan keselamatan terlibat ketegangan di wilayah bertindih di Selat Melaka. Menurut keterangan Menteri Luar Indonesia Dr Marty Natalegawa, ketegangan bermula ketika tiga petugas daripada Kementerian Kelautan dan Perikanan (KKP) Indonesia melakukan rondaan dan menangkap lima kapal dan tujuh anak kapal warga Malaysia di Selat Melaka pada 13 Ogos 2010. Namun, sejurus selepas itu kapal KKP yang hendak menuju pelabuhan Batam dikejar oleh kapal milik Pasukan Gerak Marin Malaysia. Dalam situasi panas tersebut akhirnya Pasukan Gerak Marin menangkap tiga petugas ronda daripada KKP dan ditahan di Johor. Sebaliknya, petugas KKP menangkap tujuh anak kapal warga Malaysia dan ditahan di Batam. Menurut Dr Marty Natalegawa, pihak

Malaysia melakukan tiga tindakan pencabulan sempadan. Pertama, kapal nelayan berbendera Malaysia telah memasuki wilayah Indonesia. Kedua, Pasukan Gerak Marin Malaysia mencerooh wilayah Indonesia. Ketiga, aksi penangkapan oleh Pasukan Gerak Marin berlaku di wilayah Indonesia serta didakwa melakukan penderaan terhadap petugas keselamatan daripada KKP Indonesia.²³

Selepas berlaku kejadian saling menangkap petugas keselamatan, ia menjadi isu yang panas di Jakarta. Menteri Luar Indonesia Dr Marty Natalegawa didakwa tidak bertanggungjawab ke atas kejadian tersebut dan dianggap satu penghinaan oleh Malaysia terhadap Indonesia serta pencabulan terhadap hak asasi manusia. Menurut Komisi I Dewan Perwakilan Rakyat (DPR) Indonesia para petugas yang ditangkap Pasukan Gerak Marin telah ditahan di Johor dan mendapat layanan buruk. Misalnya, diminta membuka baju dan selama di dalam penjara mereka tidak memakai baju dan hanya dibenarkan memakai seluar pendek. Malah, telefon bimbit dan dompet turut dirampas Pasukan Gerak Marin di Johor. Dalam satu kutipan temu bual para tahanan daripada Indonesia menyatakan:

“Kami terus disuruh naik ke kapal Police Malaysia dan disuruh ikut ke Johor. Kami sempat diikat dan ditanya dari mana. Selepas ditanya dari mana, baru dibuka ikatan tali, lalu dikasih minum. Terus kami dibawa ke Balai Pengerah semacam *Polsek* di Indonesia. Sabtu sore di bawa ke balai polis, terus dimasukin ke penjara polis.”²⁴

Walau bagaimanapun, ahli parlimen daripada Parti Gerindra, Ahmad Muzani, yang merupakan blok pembangkang mendakwa kenyataan Menteri Luar Indonesia berbeza dengan kenyataan daripada pihak Malaysia. Marty Natalegawa menyatakan bahawa tidak ada kejadian saling menukar tahanan antara Indonesia dan Malaysia. Marty Natalegawa menyatakan:

“Saya tidak mengerti istilah *barter* (saling menukar tahanan). Saya tegaskan tidak ada istilah *barter*. Tidak ada istilah tukar-menukar, yang ada, pihak Malaysia telah memperoleh keterangan daripada petugas KKP yang sifatnya keterangan, bukan pemeriksaan (siasatan). Sementara, tujuh nelayan Malaysia yang sempat ditahan di Batam telah diperiksa oleh pegawai penguatkuasa undang-undang. Setelah diperiksa diputuskan dideportasi dan proses deportasi sudah kami lakukan.”²⁵

Sebaliknya, Ahmad Muzani mendakwa bahawa yang berlaku adalah tukar-menukar tahanan dan bukan perundingan. Ahmad Muzani menyatakan:

“Pernyataan Jakarta tidak sepadan, Menlu (Menteri Luar) Marty Natalegawa mengatakan bahawa tidak ada tukar-menukar dalam (isu) tersebut, tetapi media di Malaysia mengatakan ada tukar-menukar tahanan antara Indonesia dan Malaysia. Jelas ini ada pembohongan dari Menlu. Ini yang kemudian membuat kita terluka.”²⁶

Walau bagaimanapun, kedua-dua pihak telah bersepakat untuk melakukan perundingan bagi menyelesaikan isu tersebut. Menurut Menteri Koordinator Politik, Hukum, dan Keamanan, Djoko Suyanto, Malaysia bersedia berunding. Beliau juga menyatakan isu pertindihan wilayah masih menjadi polemik disebabkan garis sempadan yang masih belum jelas. Menurut beliau:

“Klaim kita adalah, kapal itu ada di wilayah kita. Sementara klaim Malaysia, itu adalah perairannya. Jadi, masih ada *dispute claim* atau *overlapping claim*. Tapi kita tetap berpendapat, kapal itu berada di perairan kita.”²⁷

Bagi menyelesaikan isu tersebut, kedua-dua belah pihak terus melakukan perundingan pada 6 September 2010, di Hotel Le Meridien, Kota Kinabalu, Sabah. Delegasi Indonesia dipimpin oleh Menteri Luar Negeri Marty Natalegawa, sedangkan pihak Malaysia dipimpin oleh Menteri Luar Datuk Seri Panglima Anifah bin Haji Aman. Hasilnya, pihak Malaysia menyatakan sanggup untuk mengubah sikap dalam melakukan siasatan yang melibatkan pegawai keselamatan Indonesia. Selain itu, kedua-dua pihak juga bersetuju untuk tidak membawa isu berkenaan ke Mahkamah Keadilan Antarabangsa (ICJ). Malaysia juga berkeyakinan bahawa Indonesia adalah suri tauladan di ASEAN yang mampu menjadi pendamai dan sentiasa memberikan solusi pelbagai persoalan ASEAN.²⁸

Isu Pergeseran Garis Sempadan di Tanjung Datu

Isu ini bangkit selepas Komisi I DPR Indonesia mendapat maklumat berkaitan status wilayah Tanjung Datu dan Camar Bulan, di sempadan Kalimantan Barat-Sarawak. Antara ahli DPR yang membangkitkan isu tersebut adalah TB Hasanuddin sebagai ahli parlimen Parti PDI-P dan merupakan blok pembangkang. Wilayah Tanjung Datu masih dalam *status quo* dan dilarang melakukan sebarang aktiviti di kawasan bertindih tersebut. Namun, menurut TB Hasanuddin yang mendapatkan maklumat daripada pegawai kerajaan dan juga masyarakat di wilayah sempadan menyatakan telah berlaku “pencerobohan wilayah” oleh kerajaan Malaysia. Daripada data tersebut TB Hasanuddin memberikan kesimpulan bahawa Malaysia telah mencero boh wilayah Indonesia di Camar Bulan dan di Tanjung Datu. Malah, menurut beliau pihak Malaysia telah membina satu kawasan peranginan dan pemuliharaan penyu.²⁹ Walau bagaimanapun, dakwaan TB Hasanuddin dibantah oleh Menteri Pertahanan Indonesia di era Susilo Bambang Yudhoyono iaitu Purnomo Yusgiantoro. Menurut Purnomo:

“Sebetulnya daerah itu masih dalam status quo. Yang sedang dirundingkan antara pihak Malaysia dan Indonesia. Jadi tidak benar daerah itu *dicaplok* (diceroboh) oleh Malaysia.”³⁰

Gambar 1. Wilayah bertindih di Tanjung Datu

Sumber: reka bentuk oleh penulis menerusi aplikasi Google Map

Pada masa yang sama, pihak Tentera Nasional Indonesia (TNI) yang menjaga garis sempadan di Tanjung Datu juga membantah dakwaan ahli parlimen PDI-P TB Hasanuddin. Menurut Panglima Daerah Militer XII Tanjung Pura, Kalimantan Barat, Mejar Jeneral Geerhan Lantara menyatakan bahawa tidak ada kejadian pencerobohan oleh kerajaan Malaysia. Secara lebih spesifik beliau menyatakan bahawa:

“Sejauh ini aman kerana total daripada 32 pos kawalan, termasuk empat pos yang di daerah Tanjung Datu, anggota keselamatan kita setiap hari telah melakukan rondaan yang didasari bilangan titik koordinat yang dipasang di setiap pos kawalan. Ketika ada pancang yang tidak sesuai, akan terus diselaraskan dengan pemerintah Indonesia ataupun Malaysia” [...] lalu anggota TNI menghubungi pos kawalan terdekat Angkatan Tentera Malaysia (ATM).”³¹

Sementara itu Menteri Luar Negeri Indonesia Marty Natalegawa juga menyatakan perkara yang sama bahawa tidak wujud pencerobohan wilayah oleh pihak Malaysia sebagaimana dakwaan ahli parlimen PDI-P TB Hasanuddin. Menurut Marty tidak ada kejadian menyusup dan mengalihkan tiang atau pasak, namun lebih disebabkan keadaan semula jadi, terdedah kepada lelasan air laut. Beliau menyatakan bahawa:

“Jadi pada asasnya, terdapat kemusnahan dan peralihan pancang, tetapi ianya tidak dialihkan oleh mana-mana pihak. Terdapat perjanjian antara Belanda dan England pada tahun 1978, dan ia terus digunakan sebagai rujukan mengenai sempadan Indonesia dan Malaysia dari tahun 1891 hingga sekarang.”³²

Berikutan polemik Tanjung Datu, kedua-dua pihak melakukan perjumpaan di Putrajaya bagi membahas isu yang tengah menjadi perbincangan orang ramai. Delegasi Indonesia yang merupakan ahli-ahli Majlis Permesyuaratan Rakyat (MPR) berjumpa dengan Perdana Menteri Malaysia Abdullah Badawi pada 19 Oktober 2011. Namun, susulan perjumpaan tersebut tidak

ada keputusan yang spesifik berkaitan solusi isu Tanjung Datu sehingga tiga tahun lebih.³³ Justru, ketegangan antara kedua-dua buah negara kembali berlaku pada Mei 2014. Ini kerana pihak Indonesia kembali mendakwa bahawa pihak Malaysia meneruskan pembinaan rumah api di kawasan Tanjung Datu. Hal ini sebagaimana siasatan yang dilakukan oleh Tentera Angkatan Laut Indonesia (TNI-AL) yang mendakwa telah mengesan aktiviti pembinaan rumah api di Tanjung Datu. Bahkan TNI-AL mengerahkan beberapa kapal perang ke kawasan Tanjung Datu bagi memastikan tidak ada sebarang aktiviti di wilayah *status quo*.³⁴ Sementara itu, Kementerian Luar Negeri Indonesia menyatakan bahawa susulan desakan daripada kerajaan Indonesia, pihak Malaysia telah menghentikan pembinaan rumah api tersebut dan akan melakukan perundingan antara kedua-dua belah pihak.³⁵ Walau bagaimanapun, sampai penghujung masa jawatan Presiden Susilo Bambang Yudhoyono, isu Tanjung Datu masih rumit dan tidak jelas penyelesaiannya. Menurut Panglima TNI Jeneral Moeldoko yang sentiasa memantau perundingan antara kedua-dua belah pihak menyatakan:

“Penyelesaian sempadan yang masih menjadi pertikaian antara Malaysia dan Indonesia sehingga kini, sememangnya sukar untuk dimajukan.”³⁶

Apa yang menarik daripada perbincangan bahagian ini iaitu isu ketegangan di wilayah bertindih, cukup sukar mendapatkan maklumat dan data berkaitan isu tersebut daripada pihak Malaysia, sama ada sidang media mahupun laporan media-media tempatan. Walau bagaimanapun, perbincangan bahagian ini menunjukkan satu topik yang amat menarik dalam konteks hubungan Indonesia-Malaysia. Ia merupakan satu perubahan besar dalam sejarah hubungan dua hala. Ini kerana kedua-dua negara mula terbabit dalam isu keselamatan yang boleh menggugat keselamatan serantau. Walaupun masalah Ambalat lebih disebabkan oleh provokasi pihak media dan elit sifatnya, namun ianya menjadi satu isu penting bagi kedua-dua negara dan boleh menjejaskan hubungan harmoni yang telah dibina selama ini. Begitu pula, isu tukar-menukar tahanan dan kes Tanjung Datu, peranan media amat besar dalam membangkitkan isu berkenaan. Namun demikian kesemua kes berjaya ditamatkan menerusi perundingan meskipun keputusan yang dihasilkan kurang memuaskan dan cenderung menggantung. Apa yang patut dihargai adalah kedua-dua negara berjaya mengelakkan daripada sebarang konflik yang akan merugikan semua pihak sama ada Indonesia mahupun Malaysia termasuk rantau Asia Tenggara.

Kesimpulan

Hubungan dua hala pada era pentadbiran Presiden Susilo Bambang Yudhoyono mengalami pelbagai perubahan disebabkan beberapa faktor penting, walaupun secara umum dapat dikatakan hubungan dua hala masih rapat. Faktor antarabangsa yang sangat mempengaruhi iaitu berakhirnya Perang Dingin, diikuti oleh pelbagai isu-isu baru seperti hak asasi manusia, pendemokrasian, serta pasaran bebas membawa kesan terhadap perubahan politik di Indonesia terutama kejatuhan Presiden Suharto. Berikutan turunnya Suharto tahun 1998, pelbagai perubahan politik berlaku secara radikal terutama bidang politik dan media serta kewartawanan yang amat bebas dan cenderung tidak terkawal. Kebebasan berpendapat dan hak media pemberitaan dilindungi oleh undang-undang. Natiujahnya, pelbagai isu sensitif termasuk masalah pertindihan wilayah secara mudah timbul dan menggugat hubungan dua hala disebabkan oleh pemberitaan besar-besaran yang cenderung provokatif. Walau bagaimanapun, tidak dapat

dinafikan bahawa isu sempadan telah lama wujud semenjak mendapatkan kemerdekaan daripada penjajah. Malah, kedua-dua buah negara ‘sengaja’ menanggukkan isu pertindihan wilayah kerana bagi mengelakkan konflik dan menjaga kestabilan politik serantau pasca konfrontasi Indonesia-Malaysia.

Apa yang berlaku pada kes Ambalat dan isu ketegangan di wilayah bertindih membuktikan bahawa ia merupakan implikasi daripada keputusan kedua-dua buah negara yang sukar untuk menghasilkan keputusan di setiap perundingan. Apatah lagi, wujud sikap kurang menerima di sebahagian masyarakat Indonesia susukan keputusan ICJ ke atas isu Pulau Sipadan dan Pulau Ligitan. Ia menimbulkan traumatik dan persepsi bahawa dalam kes Ambalat dan kejadian di wilayah bertindih Malaysia dianggap melakukan upaya pencerobohan. Meskipun demikian, tampak bahawa sikap kedua-dua negara yang amat berhati-hati dalam membuat keputusan terkait dengan isu sempadan berimpak terhadap penyelesaian isu berkenaan berjalan amat lambat. Faktor perubahan kepimpinan di Indonesia berikutan turunnya Suharto dilihat sebagai faktor penting yang mempengaruhi hubungan Indonesia-Malaysia. Ini kerana kepimpinan Indonesia yang telah berubah belum mampu menemukan corak kepimpinan sebagaimana Suharto yang di nilai sebagai jangkar kedekatan dan hubungan mesra Indonesia-Malaysia. Selain itu, reformasi politik di Indonesia yang semakin bebas dan tidak terkawal menjadikan situasi politik negara cenderung kurang stabil. Satu kumpulan ahli politik dengan yang lainnya saling menjatuhkan termasuk membangkitkan isu-isu sensitif dan boleh menggugat hubungan dua hala. Malah, isu hubungan dua hala boleh dimanipulasi dan digunakan oleh ahli politik untuk menaikkan populariti ataupun menutup isu yang boleh menjejaskan kekuasaannya. Dalam isu Ambalat misalnya peranan pemerintah Susilo Bambang Yudhoyono dilihat amat besar. Selain itu, di dalam kes Ambalat dan isu ketegangan di wilayah bertindih semuanya melibatkan kelompok pembangkang yang mencuba memanaskan situasi. Lebih-lebih lagi isu tersebut semakin memanaskan dan meruncingkan situasi kerana pemberitaan hebat oleh media tempatan di Indonesia menjadi tumpuan masyarakat. Sebaliknya, isu berkenaan jarang atau hampir tidak muncul dalam media pemberitaan di Malaysia.

Nota

* **Ali Maksum** (amaksum@gmail.com) merupakan Pensyarah di Jabatan Pengajian Antarabangsa, Universitas Muhammadiyah Yogyakarta, Indonesia.

¹ Kenneth N. Waltz, “The Spread of Nuclear Weapons: More May Better,” *Adelphi Papers*, Number 171. London: International Institute for Strategic Studies, 1981.

² Kenneth N. Waltz, “Structural Realism after the Cold War,” *International Security*, Vol. 25, No. 1, Summer 2000, hlm. 5-41

³ Astri Salleh, “Dispute Resolution through Third Party Mediation: Malaysia and Indonesia,” *Intellectual Discourse*, Vol. 15, No.2, 2007, hlm. 147-165.

⁴ *Ibid.*, hlm. 153.

⁵ Joseph Chinyong Liow, *The Politics of Indonesia-Malaysia Relations: One Kin, Two Nations*, London: Routledge Curzon, 2005. Sila lihat Temu bual Menteri Luar Indonesia, Hassan Wirajuda “Hassan Wirajuda: Tak Ada Lagi Pulau yang Menjadi Sengketa,” *Tempo*, 23 Disember 2002.

⁶ Ramli Dollah, et.al., “Isu Ambalat: Reaksi Perang Indonesia ke atas Malaysia dan Implikasi Kepada Keselamatan Serantau,” *Malaysia in History*, No. 35, 2007, hlm. 103-118.

⁷ “Hassan Wirajuda: Tak Ada Lagi Pulau yang Menjadi Sengketa,” *Tempo*, 23 Disember 2002.

- ⁸ Nik Anuar Nik Mahmud, *Pulau Sipadan dan Pulau Ligitan: Isu Sempadan dan Kedaulatan*, Bangi: Penerbit UKM, 2003, hlm. 9.
- ⁹ Taufiqurrohman, "Megawati Bongkar Kisah Sengketa Sipadan-Ligitan," *Liputan* 6, 25 Mei 2016, dalam <https://www.liputan6.com/global/read/2515283/megawati-bongkar-kisah-sengketa-sipadan-ligitan>
- ¹⁰ "Ngeper Perang Siaga di Perundingan," *Gatra*, 19 Mac 2005.
- ¹¹ "Cuma Memancing Masalah," *Gatra*, 19 Mac 2005.
- ¹² "Langkah Mati Telah menanti," *Gatra*, 19 Mac 2005.
- ¹³ "Alur Minyak Membelah Tetangga," *Gatra*, 19 Mac 2005.
- ¹⁴ Abubakar Eby Hara, "Hubungan Indonesia dan Malaysia: dari Saudara Serumpun ke 'Smart Partnership'?" Dibentangkan pada Seminar Internasional Indonesia-Malaysia Up Date, Universitas Gadjah Mada, Yogyakarta, Indonesia, 27-29 Mei 2008.
- ¹⁵ Tundjung Linggarwati, "Diplomasi Berkelanjutan Sebagai Upaya Untuk Memperbaiki Hubungan Indonesia-Malaysia di Masa Depan." Dibentangkan pada Seminar Internasional Indonesia-Malaysia Up Date, Universitas Gadjah Mada, Yogyakarta, Indonesia, 27-29 Mei 2008.
- ¹⁶ Eby Hara, *Ibid.*, hlm. 22.
- ¹⁷ "Cuma Memancing Masalah," *Gatra*, 19 Mac 2005.
- ¹⁸ "Ngeper Perang Siaga di Perundingan," *Gatra*, 19 Mac 2005.
- ¹⁹ "Ngeper Perang Siaga di Perundingan," *Gatra*, 19 Mac 2005.
- ²⁰ Paul F. Walker, "Citizen Advisory Boards and Public Involvement: The Role of Citizens in Public Decision Making, Post-Cold War Demilitarization, and Environment Cleanup," *Federal Facilities Environmental Journal*, Vol. 12, 2001, hlm. 117-133.
- ²¹ Florian Beiber, "Is nationalism on the rise? Assessing global trends," *Ethnopolitics*, Vol. 17, No. 5, 2018, hlm. 519-540.
- ²² Erin K. Jenne, "Is Nationalism or Ethnopolitics on the rise today?," *Ethnopolitics*, Vol. 17, No. 5, 2018, hlm. 546-552.
- ²³ Hertanto Soebijoto, "Kronologi Penangkapan Versi Kemlu," *Kompas.com*, 25 Ogos 2010, dalam <https://nasional.kompas.com/read/2010/08/25/11413590/~Nasional>
- ²⁴ Marcus Supriadi, "Ini pengalaman Pegawai KKP di Malaysia." *Kompas.com*, 24 Ogos 2010, dalam <https://nasional.kompas.com/read/2010/08/24/1815108/ini.pengalaman.pegawai.kkp.di.malaysia>
- ²⁵ A. Wisnubrata, "Marty: Taka da barter dengan Malaysia." *Kompas.com*, 17 Ogos 2010, dalam <https://lifestyle.kompas.com/read/2010/08/17/10354210/marty.tak.ada.barter.dengan.malaysia>
- ²⁶ I Made Asdhiana, "Pernyataan Marty Beda dengan Malaysia." *Kompas.com*, 19 Ogos 2010, dalam <https://lifestyle.kompas.com/read/2010/08/19/17362066/pernyataan.marty.beda.dengan.malaysia>
- ²⁷ Marcus Supriadi, "Menko Polhukam: Malaysia bersedia berunding." *Kompas.com*, 24 Ogos 2010, dalam <https://nasional.kompas.com/read/2010/08/24/15151749/menko.polhukam.malaysia.bersedia.berunding>
- ²⁸ Iwan Santosa, "Makna Pertemuan Kinabalu Masih Kabur." *Kompas.com*, 9 September 2010, dalam <https://nasional.kompas.com/read/2010/09/09/03202621/makna-pertemuan-kinabalu-masih-kabur?page=all>
- ²⁹ Simela Victor Muhamad, "Masalah Perbatasan Indonesia-Malaysia," *Info Singkat Hubungan Internasional*, Vol. 3, No. 7, 2011, hlm. 5-8.
- ³⁰ "Menhan Bantah Camar Bulan dan Tanjung Datu Dicaplok Malaysia," *Detik.com*, 10 Oktober 2011, dalam <https://news.detik.com/berita/d-1740132/menhan-bantah-camar-bulan-dan-tanjung-datu-dicaplok-malaysia>
- ³¹ Ary Wibowo, "TNI: Tak ada masalah serius di perbatasan RI-Malaysia," *Kompas.com*, 10 Oktober 2011, dalam <https://money.kompas.com/read/2011/10/10/20275261/nasional>
- ³² Ary Wibowo, "Ini klarifikasi Kemenlu soal batas wilayah RI," *Kompas.com*, 10 Oktober 2011, dalam <https://money.kompas.com/read/2011/10/10/19450286/ini.klarifikasi.kemenlu.soal.batas.wilayah.ri>
- ³³ "Utamakan perundingan," *Kompas.com*, 20 Oktober 2011, dalam <https://internasional.kompas.com/read/2011/10/20/03125768/utamakan.perundingan>
- ³⁴ Tri Wahono, "Ini alasan Kapal Perang RI dikerahkan ke Tanjung Datu," *Kompas.com*, 21 Mei 2014, dalam <https://nasional.kompas.com/read/2014/05/21/0932237/Ini.Alasan.Kapal.Perang.RI.Dikerahkan.ke.Tanjung.Datu>
- ³⁵ Muhaimin, "Ditekan RI, Malaysia hentikan proyek mercusuar di area sengketa," *Sindonews.com*, 24 Mei 2014, dalam <https://international.sindonews.com/berita/866028/40/ditekan-ri-malaysia-hentikan-proyek-mercusuar-di-area-sengketa>
- ³⁶ Rohmatin Bonasir, "Perundingan sengketa perbatasan RI-Malaysia 'sulit maju'," *BBC.com*, 5 Februari 2015, dalam https://www.bbc.com/indonesia/dunia/2015/02/150205_malaysia_indonesia_perbatasan

Rujukan

Buku dan Artikel Jurnal

- Asri Salleh. "Dispute Resolution through Third Party Mediation: Malaysia and Indonesia," *Intellectual Discourse*, Vol. 15, No.2, 2007.
- Beiber, Florian. "Is nationalism on the rise? Assessing global trends," *Ethnopolitics*, Vol. 17, No. 5, 2018.
- Jenne, Erin K. "Is Nationalism or Ethnopolitics on the rise today?," *Ethnopolitics*, Vol. 17, No. 5, 2018.
- Liow, Joseph Chinyong. *The Politics of Indonesia-Malaysia Relations: One Kin, Two Nations*, London: Routledge Curzon, 2005.
- Muhamad, Simela Victor. "Masalah Perbatasan Indonesia-Malaysia," *Info Singkat Hubungan Internasional*, Vol. 3, No. 7, 2011.
- Nik Anuar Nik Mahmud. *Pulau Sipadan dan Pulau Ligitan: Isu Sempadan dan Kedaulatan*, Bangi: Penerbit UKM, 2003.
- Ramli Dollah, Wan Shawaluddin Wan Hassan dan Baszley Bee Basrah Bee. "Isu Ambalat: Reaksi Perang Indonesia ke atas Malaysia dan Implikasi Kepada Keselamatan Serantau." *Malaysia in History*, No. 35, 2007.
- Walker, Paul F. "Citizen Advisory Boards and Public Involvement: The Role of Citizens in Public Decision Making, Post-Cold War Demilitarization, and Environment Cleanup," *Federal Facilities Environmental Journal*, Vol. 12, 2001.
- Waltz, Kenneth N. "The Spread of Nuclear Weapons: More May Better," *Adelphi Papers*, Number 171. London: International Institute for Strategic Studies, 1981.
- Waltz, Kenneth N. "Structural Realism after the Cold War," *International Security*, Vol. 25, No. 1, Summer 2000.

Kertas Kerja

- Eby Hara, Abubakar. "Hubungan Indonesia dan Malaysia: dari Saudara Serumpun ke 'Smart Partnership'?" Dibentangkan pada Seminar Internasional Indonesia-Malaysia Up Date, Universitas Gadjah Mada, Yogyakarta, Indonesia, 27-29 Mei 2008.
- Linggarwati, Tundjung. "Diplomasi Berkelanjutan Sebagai Upaya Untuk Memperbaiki Hubungan Indonesia-Malaysia di Masa Depan." Dibentangkan pada Seminar Internasional Indonesia-Malaysia Up Date, Universitas Gadjah Mada, Yogyakarta, Indonesia, 27-29 Mei 2008.

Akhbar

- "Alur Minyak Membelah Tetangga," *Gatra*, 19 Mac 2005.
- "Cuma Memancing Masalah," *Gatra*, 19 Mac 2005.
- "Hassan Wirajuda: Tak Ada Lagi Pulau yang Menjadi Sengketa," *Tempo*, 23 Disember 2002.
- "Langkah Mati Telah menanti," *Gatra*, 19 Mac 2005.
- "Ngeper Perang Siaga di Perundingan," *Gatra*, 19 Mac 2005.

Sumber Internet

- “Menhan Bantah Camar Bulan dan Tanjung Datu Dicaplok Malaysia,” *Detik.com*, 10 Oktober 2011, dalam <https://news.detik.com/berita/d-1740132/menhan-bantah-camar-bulan-dan-tanjung-datu-dicaplok-malaysia>
- “Utamakan perundingan,” *Kompas.com*, 20 Oktober 2011, dalam <https://internasional.kompas.com/read/2011/10/20/03125768/utamakan.perundingan>
- Asdhiana, I Made. “Pernyataan Marty Beda dengan Malaysia.” *Kompas.com*, 19 Ogos 2010, dalam <https://lifestyle.kompas.com/read/2010/08/19/17362066/pernyataan.marty.beda.dengan.malaysia>
- Bonasir, Rohmatin. “Perundingan sengketa perbatasan RI-Malaysia ‘sulit maju’,” *BBC.com*, 5 Februari 2015, dalam https://www.bbc.com/indonesia/dunia/2015/02/150205_malaysia_indonesia_perbatasan
- Muhaimin. “Ditekan RI, Malaysia hentikan proyek mercusuar di area sengketa,” *Sindonews.com*, 24 Mei 2014, dalam <https://international.sindonews.com/berita/866028/40/ditekan-ri-malaysia-hentikan-proyek-mercusuar-di-area-sengketa>
- Santosa, Iwan. “Makna Pertemuan Kinabalu Masih Kabur.” *Kompas.com*, 9 September 2010, dalam <https://nasional.kompas.com/read/2010/09/09/03202621/makna-pertemuan-kinabalu-masih-kabur?page=all>
- Soebijoto, Hertanto. “Kronologi Penangkapan Versi Kemlu,” *Kompas.com*, 25 Ogos 2010, dalam <https://nasional.kompas.com/read/2010/08/25/11413590/~Nasional>
- Supriadi, Marcus. “Ini pengalaman Pegawai KKP di Malaysia.” *Kompas.com*, 24 Ogos 2010, dalam <https://nasional.kompas.com/read/2010/08/24/1815108/ini.pengalaman.pegawai.kkp.di.malaysia>
- Supriadi, Marcus. “Menko Polhukam: Malaysia bersedia berunding.” *Kompas.com*, 24 Ogos 2010, dalam <https://nasional.kompas.com/read/2010/08/24/15151749/menko.polhukam.malaysia.bersedia.berunding>
- Taufiqurrohman. “Megawati Bongkar Kisah Sengketa Sipadan-Ligitan,” *Liputan 6*, 25 Mei 2016, dalam <https://www.liputan6.com/global/read/2515283/megawati-bongkar-kisah-sengketa-sipadan-ligitan>
- Wahono, Tri. “Ini alasan Kapal Perang RI dikerahkan ke Tanjung Datu,” *Kompas.com*, 21 Mei 2014, dalam <https://nasional.kompas.com/read/2014/05/21/0932237/Ini.Alasan.Kapal.Perang.RI.Dikerahkan.ke.Tanjung.Datuk>
- Wibowo, Ary. “Ini klarifikasi Kemenlu soal batas wilayah RI,” *Kompas.com*, 10 Oktober 2011, dalam <https://money.kompas.com/read/2011/10/10/19450286/ini.klarifikasi.kemenlu.soal.batas.wilayah.ri>
- Wibowo, Ary. “TNI: Tak ada masalah serius di perbatasan RI-Malaysia,” *Kompas.com*, 10 Oktober 2011, dalam <https://money.kompas.com/read/2011/10/10/20275261/nasional>
- Wisnubrata, A. “Marty: Taka da barter dengan Malaysia.” *Kompas.com*, 17 Ogos 2010, dalam <https://lifestyle.kompas.com/read/2010/08/17/10354210/marty.tak.ada.barter.dengan.malaysia>